

Terug naar Tolsum

Marjan C. Galestin

Summary

The wax tablet from Tolsum in Friesland, discovered in 1914, is well-known for its text in Latin cursive writing about the purchase of an ox. The re-transcription of the text in 2009 in Oxford, resulted in a completely new text which refers to a debt to a slave by someone whose name is not mentioned in this part of the text.

Also new is the reading of the date in AD 29, one year after the Frisian revolt. Witnesses to this contract were Titus Cassius, tribune of the fifth Legion, a second slave, and a member of a Batavian unit. The slaves were probably owned by a woman named Iulia Secunda, possibly the wife of the tribune.

What remains is the question whether this Roman contract can originate from a native settlement in Friesland. Far away from the Roman legionary camps along the Rhine. However, the presence of early Roman finds in Winsum, six km from Tolsum, which may be attributed to Roman military presence in the Augustan or Tiberian period seems to strengthen this view.

The Tolsum wax-tablet is the earliest handwritten text in northern Europe and also the northernmost Latin text on the European continent. It provides us with information on the activities of soldiers of different rank, and of people connected to the Roman army during the winter of the year AD 29.

Inleiding

Romeinse schrijfplankjes worden ook wel schrijftafeltjes of wastafeltjes genoemd. Deze benaming kan tot groot onbegrip en verwarring leiden bij iemand die nog nooit van Romeinse schrijftafeltjes heeft gehoord. Wat zal iemand denken bij de vermelding dat het wastafeltje van Tolsum meegenomen is naar Oxford om daar bestudeerd te worden. Niet veel mensen zullen onmiddellijk begrijpen dat het gaat om een onderzoek naar de geschreven tekst op een Romeins schrijfplankje.

Dat de uitkomst van dit onderzoek een geheel nieuwe tekst heeft opgeleverd zal niet iedereen aanspreken. Het is ook heel jammer dat de tekst niet gaat over de verkoop van een (Friese) koe. Misschien roept dit de vraag op of dit onderzoek dan wel de definitieve lezing heeft verschaft. Zoiets kan natuurlijk nooit met zekerheid gezegd worden. Er kunnen altijd nieuwe gegevens opduiken en er kunnen nieuwe methodes ontwikkeld worden om nog beter onderzoek te kunnen doen. Voorlopig kunnen we ervan

Afb. 1. Detail van de tekst op het schrijflankje waar de letters GEMIN (Romeins cursief schrift) duidelijk te lezen zijn (© foto M.C. Galestin)

uitgaan dat deze nieuwe tekst dichter bij de oorspronkelijke tekst zal staan dan de tekst die in 1917 werd gepubliceerd door C.W. Vollgraff.

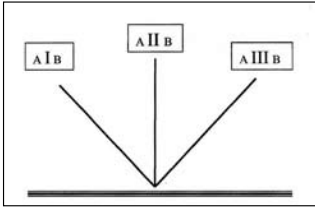
Ook zal de nieuwe lezing van de tekst bij sommigen vermoedelijk niet het gevoel wegnemen dat een dergelijk schrijflankje met een Romeinse tekst eigenlijk niet in Friesland kan thuishoren. Dit gevoel kan echter het gevolg zijn van een gebrek aan kennis over de situatie in Friesland in het begin van de eerste eeuw. Deze lacune in kennis over Friesland is niet verwonderlijk. Er is niet veel bekend over deze periode en recente inzichten zijn niet in boekvorm gepubliceerd. Het is daarom nuttig om gegevens uit de nieuwe lezing van de tekst te combineren met de historische en archeologische gegevens over deze periode om zo een beter inzicht te krijgen in de tijd waarin het schrijflankje, dankzij de nieuwe lezing, met zekerheid kan worden gedateerd.

1 *Onderzoek naar de tekst en naar het contract*

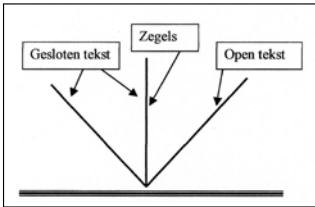
De tekst van het contract uit Tolsum over de verkoop van een koe heeft de afgelopen jaren ook bij mij vele vragen opgeworpen. Het was niet duidelijk of de tekst nog steeds leesbaar was en of daarin nog aanknopingspunten voor de datering gevonden zouden kunnen worden.

Het ging dus niet zozeer over de juiste lezing van de tekst, maar over de vraag of de letters na zo veel jaar nog steeds gelezen konden worden en er mogelijk nieuw onderzoek gedaan kon worden naar de datering. Dankzij de C14-datering was duidelijk geworden dat het plankje echt was, iets waar ik nooit aan had getwijfeld. De datering gaf verder weinig houvast omdat er een zeer ruime marge was van een paar honderd jaar.

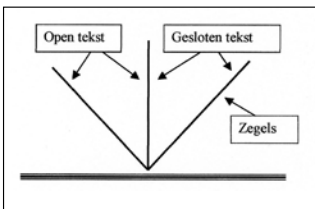
Aangezien gegevens voor de datering dus uit de geschreven tekst zouden moeten komen heb ik in eerste instantie geprobeerd om op een glasplaat die gelegd was over een doos waarin het schrijflankje lag, de letters van het plankje over te trekken. Dat lukte niet en toen heb ik geprobeerd om met behulp van nieuwe methodes het schrijflankje te onderzoeken. Na enkele mislukte pogingen om een 3D-scan te laten maken die de letters zichtbaar kon maken heb ik die hoop laten varen. Vervolgens ben ik met

Afb. 2a. Schematische voorstelling van een triptychon
(© tekening M.C. Galestin)

Afb. 2b. Schematische voorstelling van een Triptychon met verzegelde tekst op het eerste plankje (IB) en op het tweede plankje (IIA). De zegels op het tweede plankje (IIB) en de open tekst op het derde plankje (IIIA) (© tekening M.C. Galestin)

Afb. 2c. Schematische voorstelling van een Triptychon met de open tekst op de binnenzijde van het eerste plankje (IB) en op het tweede plankje (IIA). De verzegelde tekst staat op het tweede (IIB) en derde plankje (IIIA). De de zegels op de achterzijde van het derde plankje (© tekening M.C. Galestin)

de nieuwe mogelijkheden van digitale fotografie en beeldbewerking verder gegaan. Met digitale foto's, vergrotingen en beeldbewerking ben ik tot de voorzichtige conclusie gekomen dat de datering in het jaar AD 29 moest vallen. Op detailfoto's was namelijk de naam *Fuuvius* goed te lezen. Daarna volgde een tweede naam waarin ik niet *Gn Minicius* las maar een naam die begon met de letters *Gemin* van *Geminus*. Er stond dus niet een letter n maar een letter e geschreven (afb. 1). Op de regel daaronder stonden de letters *cos*, de aanduiding voor consuls. Aangezien de naam *C Fuuvius Geminus* op de consullijsten voorkomt in het jaar AD 29 en omdat in dat jaar zijn medeconsul *L. Rubellius Geminus* heette kwam ik tot de conclusie dat de identieke bijnamen van de twee consuls mogelijk tot verwarring heeft geleid of dat mogelijk alleen de naam van de eerste consul was vermeld. De naam *Geminus* betekende voor mij dat een datering in het jaar AD 29 het meest voor de hand lag.¹

Hoe het contract er oorspronkelijk uit heeft gezien is een andere vraag. De tekst begint ergens halverwege en is dus niet compleet. Er moet dus nog een ander plankje geweest zijn waarop het begin van de tekst van het contract was geschreven. Aangenomen wordt dat het contract oorspronkelijk uit drie plankjes was samengesteld. Dit wordt een *trptychon* genoemd. Een schematische voorstelling van een dergelijk contract (afb. 2 a-c) laat zien dat het eerste plankje (I) aan één zijde (IA) vlak gelaten was en aan de andere

zijde (IB) verdiept was. Deze zijde werd met was bestreken en daarin kon geschreven worden. Hiertegenaan zat een tweede plankje (II). Dit plankje had aan een kant een verdiepte zijde die met was bestreken werd en waarin geschreven kon worden (IIA). De andere zijde (IIB) was ook verdiept en kon ook een in was geschreven tekst bevatten. Deze zijde (IIB) had echter ook een verticale en verdiepte band (zonder was) in het midden. Deze zijde was bedoeld voor de namen (en de zegels) van de getuigen. Dan kwam het derde plankje (III). Net als in het eerste plankje was daar één verdiepte zijde met schrift in was (IIIA), terwijl de andere zijde niet verdiept was (IIIB).

Het plankje uit Tolsum is waarschijnlijk het tweede plankje (II). Het bevat aan de ene zijde (IIA) het tweede gedeelte van de tekst van het contract en aan de andere zijde de namen van de getuigen en een verticale strook waarop de zegels van de getuigen geplaatst konden worden (IIB). De plankjes I en II waren vermoedelijk tegen elkaar vastgemaakt met een touw dat verticaal over het midden van de plankjes liep en dat met zegels werd vastgezet. Op het derde plankje (III) stond dezelfde tekst van het contract nog een keer. Deze tekst was in kleinere letters geschreven om zo op één zijde van het plankje te kunnen passen. De drie plankjes werden met een touwtje door de twee gaatjes met elkaar verbonden. Het derde plankje dat niet verzegeld was kon worden opengeklapt en zo werd de complete tekst (IIIA) zichtbaar. Daarbij werden dan ook de zegels op het voorgaande plankje (IIB) zichtbaar. In gesloten toestand werden deze zegels beschermd door het derde plankje. Er waren bij deze contracten dus geen extra maatregelen nodig om de zegels te beschermen, zoals zegeldoosjes. Deze reconstructie van het contract is gebaseerd op Camodeca, Speidel en Meyer.²

Ook Bowman, Tomlin en Worp zijn van mening dat het schrijfplankje onderdeel was van een triptychon. Volgens hen gaat het hier echter om het derde plankje. Op de eerste twee plankjes zou de 'open tekst' hebben gestaan, de tekst die voor iedereen zichtbaar was. Op de achterzijde van het tweede plankje en op de voorzijde van het derde plankje zou dan de verzegelde tekst hebben gestaan.³ In deze reconstructie zitten de (eventuele) zegels en de namen van de getuigen dus onbeschermd aan de achterzijde van het derde plankje. Vermoedelijk is deze reconstructie gebaseerd op het idee dat er ruimte moet zijn voor twee identieke teksten van het contract. De redenering is dat er vier zijden nodig zijn om de tekst twee keer op te schrijven. De eerste keer op IB en IIA, de tweede keer op IIB en IIIA.

Er is echter nog een andere reconstructie mogelijk (afb. 3). Een vergelijkbaar contract dat in de buurt van Pompeii is gevonden en dat in het jaar 37 dateert, laat zien dat er ook andere mogelijkheden waren. In dit contract staat de gesloten tekst over twee zijden geschreven maar staat de identieke 'open tekst' in een veel kleinere letter op één zijde van het derde plankje geschreven.⁴ Deze methode van verzegelen had het voordeel dat een aantal

2 *De vondstcontext van het schrijfplankje*

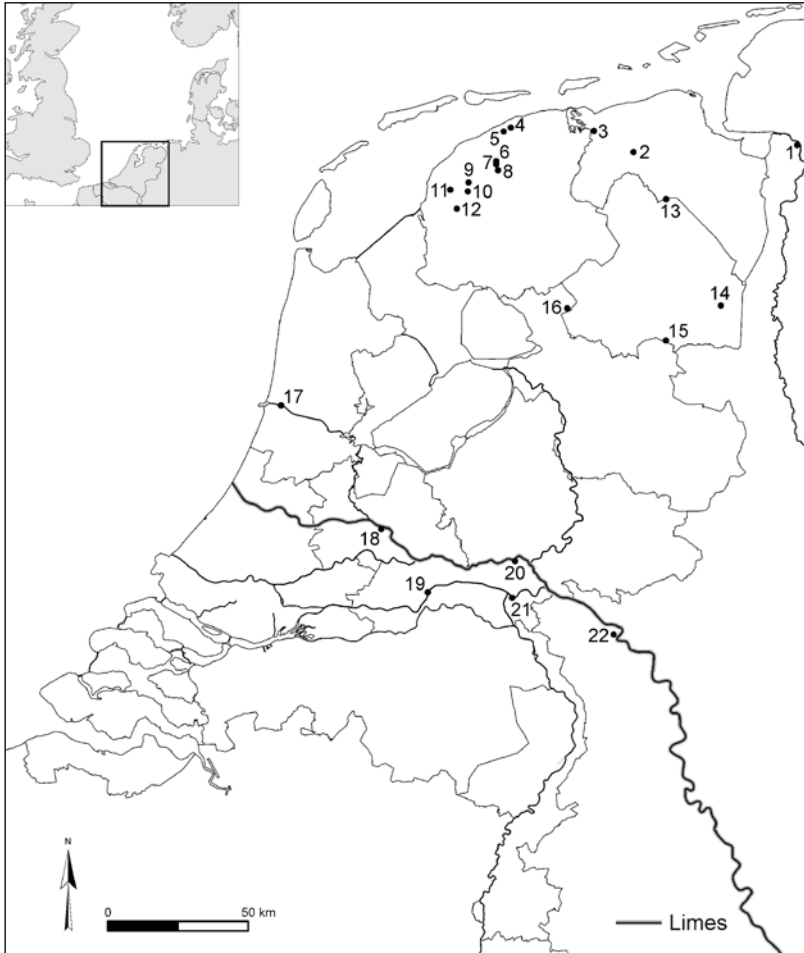
Terpen en terpvondsten

In het noordelijk kustgebied, een gebied dat zich uitstrekt van de huidige provincie Noord Holland tot aan het Noord Duitse kustgebied en de grens van Denemarken, liggen honderden terpen. Dit zijn verhoogde woonplaatsen die de kustbewoners sinds de zesde eeuw voor Chr. hebben opgeworpen tegen het zeewater. De ophogingen bleven noodzakelijk tot in de elfde eeuw toen dijken werden aangelegd en de noodzaak voor het ophogen van de terpen niet langer bestond.⁵ Deze terpen, ook wel wierden of (in het Duits) Wurten genoemd, zijn vaak honderden jaren bewoond geweest. In de grond waarmee de terpen zijn opgehoogd zijn allerlei voorwerpen, vaak goed geconserveerd, bewaard gebleven.

Rond 1840 begon de commerciële exploitatie van de terpen.⁶ De terpen waren in de loop der jaren opgehoogd met plaggen, huisafval en mest. De hierdoor ontstane vruchtbare grond werd al sinds jaren voor eigen gebruik aangewend maar sinds het midden van de negentiende eeuw werden veel terpen vanwege hun vruchtbare aarde afgegraven en werd de aarde ook vervoerd naar gebieden met minder vruchtbare grond.

Veel terpen waren niet langer bewoond en konden dus gemakkelijk worden afgegraven. Een eigenaar verkocht de terp geheel of gedeeltelijk aan een terpbaas die zorg droeg voor het afgraven van de grond. Via advertenties in de krant werd de vruchtbare aarde te koop aangeboden. Aanvankelijk werd de aarde in kruiwagens geschept en naar een schip vervoerd. Later werd gebruik gemaakt van rails en kipkarren die door paarden werden getrokken.⁷ Door het met de schop afgraven van de terpen kwamen allerlei vondsten uit de vaak lange bewoningsperiode van de terp tevoorschijn: scherven, botten maar ook voorwerpen van hout en van metaal. Soms werd deze rommel weggegooid en soms kwamen de vondsten pas bij het uitstrooien van de vruchtbare aarde tevoorschijn.

Al vrij snel kwam er aandacht voor deze terpvondsten. Omdat bij de commerciële terpafgravingen veel belangrijke archeologische voorwerpen verloren dreigden te gaan, werd aan de terpbazen gevraagd om bij het afgraven van de aarde goed te letten op eventuele vondsten. Er werd belangstelling voor terpvondsten gevraagd en sinds de oprichting van het Fries Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde in 1827, met hun verzameling de voorganger van het Fries Museum in Leeuwarden, bleven veel vondsten bewaard.⁸ Ook werd bijgehouden uit welke terp de vondsten afkomstig waren. In het Fries Museum werden de ingebrachte vondsten per terp opgeschreven in de inventaris, de zogenaamde terpenboeken. Zo werden ook de vondsten uit de terp 'Groot Tolsum' in deze inventarisboeken bijgeschreven.

Afb. 4. Verspreidingskaart van vroeg-Romeinse vondsten in Noord Nederland en plaatsnamen genoemd in de tekst. 1. Bentumersiel, 2. Wierum, 3. Zoutkamp, 4. Blija, 5. Ferwerd, 6. Cornjum Kerkterp, 7. Cornjum Dekamaterp, 8. Bilgaard, 9. Hatsum, 10. Winsum, 11. Tolsum, 12. Fyns, 13. Midlaren, 14. Bargeroosterveld, 15. De Krim, 16. Onna, 17. Velsen, 18. Vechten, 19. Tiel, 20. Arnhem-Meinerswijk, 21. Nijmegen, 22. Xanten. (© Rijksuniversiteit Groningen, Groninger Instituut voor Archeologie, tekening E. Bolhuis)

Het restant van de terp 'Groot Tolsum' ligt ongeveer vier km ten zuiden van Franeker (afb. 4). Oorspronkelijk was het volgens Boeles een grote terp van ongeveer 4 ha. De bovenlaag van de terp was reeds voor eigen gebruik afgegraven toen de eigenaresse, A. Hingst uit Amsterdam, de terp verkocht. De exploitatie van de terpaarde begon in 1910.⁹ De eigenaresse van de terp had bij de verkoop van de terpaarde laten vastleggen dat de vondsten uit de terp naar het Fries Museum gezonden moesten worden. De toenmalige conservator van het Fries Museum, de jurist P.C.J.A. Boeles, had er volgens eigen zeggen, bij de terpbaas op aangedrongen dat hij bij de vondsten zo veel mogelijk zou aantekenen uit welke aarde en op welke diepte de vondsten waren gedaan. Dankzij de medewerking van de terpbaas kwamen er grote aantallen vondsten uit de terp naar het museum in Leeuwarden. De vondsten uit deze terp kregen in de inventaris het nummer 123. Onder dit nummer werden meer dan driehonderd volgnummers ingeschreven. Sommige nummers bestonden uit een kist vol scherven, het totaal aantal vondsten was dus vele malen groter.

Het schrijflankje kwam in 1914 aan in in het Fries Museum. Het was een van de latste vondsten uit de terp en kreeg het nummer 346. Boeles beschrijft dat het in een krant gewikkeld was en dat er een briefje bijzat waarop stond geschreven 'uit het zwart p.m. 15 cM beneden Z(omer) P(eil)'.¹⁰ Het Fries Zomer Peil is 66 cm. beneden NAP. Het NAP is de referentiehoogte waaraan hoogtemetingen in Nederland worden gerelateerd. Voor het gemak wordt het NAP gelijkgesteld met het zeeniveau. Het schrijflankje is dus op een diepte van 15 cm. beneden Fries Zomerpeil gevonden en dat is dus 81 cm. onder het zeeniveau. Dit is niet een heel secure maat maar het geeft wel aan dat het schrijflankje uit de onderste lagen van de terp afkomstig is. Dit komt ook overeen met het feit dat het met de laatste zending vondsten uit de terp naar het Fries Museum is gezonden. Meer kan hierover helaas niet gezegd worden.

Vondsten uit de terp 'Groot Tolsum'

Het merendeel van de vondsten uit deze terp bestaat uit scherven van lokaal vervaardigd aardewerk. Daarvan zijn er 1044 aanwezig in het Fries Museum.¹¹ Dit aardewerk dateert vanaf de vierde eeuw voor Chr. tot in de derde eeuw na Chr.¹² Er zijn echter ook scherven uit latere periodes, zoals uit de laat-Karolingische periode.¹³ Het Romeinse aardewerk betreft voornamelijk terra sigillata, het gaat om 53 scherven.¹⁴ Hiervan konden er drie aan Trier en drie aan Rheinzabern worden toegeschreven.¹⁵ Daarnaast zijn er nog enkele scherven ander Romeins aardewerk gevonden, een bodem van een beker en de rand van een kruik.¹⁶

Behalve het schrijflankje zijn er nog drie andere bijzondere vondsten uit de terp tevoorschijn gekomen, een olielampje en twee godenbeeldjes.

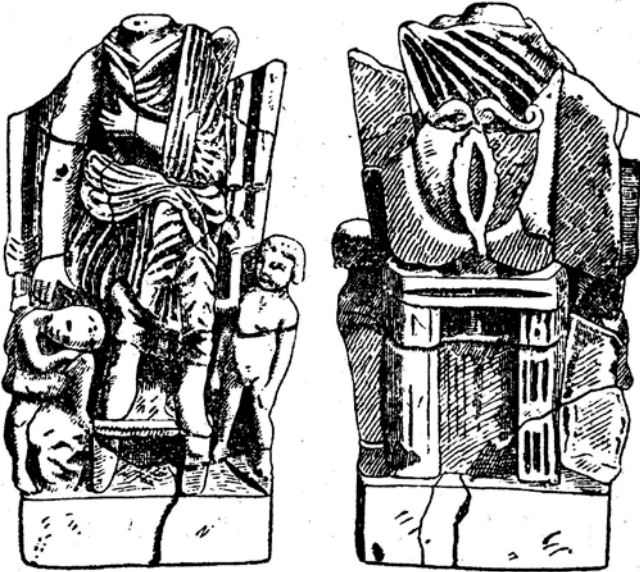
Afb. 5. Terracotta olielampje uit Tolsum (collectie Fries Museum, Leeuwarden, inv. 123-325)
(foto Fries Museum, Leeuwarden)

Dit zijn Romeinse voorwerpen die in het terpegebied veel minder vaak voorkomen dan Romeins aardewerk. Onderzoek naar deze vondsten kan helpen om een idee te krijgen over de rol van de terp 'Groot Tolsum' in de Romeinse tijd.

- 1 Fragment van olielampje van terracotta (inv. 123,325). Diameter circa 6 cm. (afb. 5). De kleur van de klei is grijs en daarop is een lichtbruine verf aangebracht waarop donkerbruine vlekken en strepen staan. De schouder heeft drie ribbels en op de spiegel staat een schelp motief. Dit motief is zwaar beschadigd maar de schelp heeft minimaal acht ribben gehad. Op de schouder is nog de rest van een handvat zichtbaar. De bodem van het lampje heeft een vlakke standring. De tuit van het lampje wordt gevormd door twee voluten die aan de schouder beginnen en die naar voren toe smal toelopen, naar het nu ontbrekende (vermoedelijk hoekige) uiteinde van de tuit. Dit lampje hoort vermoedelijk tot het type Loeschke I A.¹⁷ Vergelijkbare lampjes zijn onder andere gevonden in de legerplaats Haltern en in Xanten, waar ze ook vervaardigd werden.¹⁸ Dergelijke olielampjes dateren in de Augusteïsche en Tiberische periode.¹⁹
- 2 Drie fragmenten van een Fortunabeeldje van witte pijpaaarde (inv. 123,158) (afb. 6). De godin zit op een troon met aan beide kanten een hoorn des overvloeds. Haar voeten staan op een voetenbankje. Naast haar twee naakte jongetjes, de ene is geknield, de andere staat rechtop.

Afb. 6. Terracotta beeldje van Fortuna uit Tolsum (collectie Fries Museum, Leeuwarden, inv. 123-158) (foto Fries Museum, Leeuwarden)

Afb. 7. Tekening van terracotta beeldje van Fortuna uit Remagen (naar Boeles, 'Vondsten terp', blz. 107)

De fragmenten van het beeldje zijn door Van Boekel gepubliceerd als afkomstig uit 'Tzum, from the terp Tolsum (Groot Tolsum)'.²⁰ Het beeldje is een serieprodukt en is gemaakt in een vorm. Het wordt toegeschreven aan Alfius die in Keulen een werkplaats had.²¹ Het beeldje dateert in het laatste kwart van de eerste eeuw na Chr. of in de overgang van de eerste naar de tweede eeuw na Chr.²² Van dit type zijn behalve het exemplaar uit Tolsum nog vijf andere beeldjes bekend. Deze beeldjes waren oorspronkelijk 20 cm. hoog. Een tekening van een beeldje uit Remagen in Duitsland laat zien hoe de fragmenten uit Tolsum gereconstrueerd kunnen worden (afb. 7).

De fragmenten van het Fortuna beeldje uit Tolsum zijn uniek omdat dit het enige beeldje van pijpenaarde of terracotta is dat dateert uit het eind van de eerste eeuw en dat ten noorden van de Rijn is gevonden. Uit de verspreidingskaart van beeldjes van Alfius blijkt dat Keulen, de plaats waar de beeldjes geproduceerd zijn, na Tolsum de meest noordelijke vindplaats is van deze beeldjes van Alfius.²³

- 3 Beeldje van de god Mars in brons (inv. 123,106). Hoogte 18,5 cm. (afb. 8). De naakte Mars staat op het rechterbeen. De rechterarm is opgeheven en de linkerarm is gebogen. Hij is naakt en heeft op het hoofd een korinthische helm. Het beeldje is gepubliceerd als gevonden in 'Tsjum, 1911, from the terp near De Vlaren'.²⁴

*Afb. 8. Bronzen beeldje van de god Mars (collectie Fries Museum, Leeuwarden, inv. 123-106)
(foto Fries Museum, Leeuwarden)*

Vergelijkbare beeldjes van Mars zijn gevonden in noordwest Frankrijk en in België, maar ook uit de huidige provincie Friesland zijn er een aantal bekend. In de tijd dat we deze beeldjes dateren lag Friesland buiten het Romeinse Rijk. Hoewel het moeilijk is om dergelijke beeldjes precies te dateren kan het beeldje worden gedateerd in de tweede helft van de tweede eeuw. Het kan worden vergeleken met een ander bronzen Mars beeldje uit Friesland, gevonden in de omgeving van Franeker.²⁵

3 *Tolsum in het jaar 29. Historische context: Friezen in de geschiedenis*

Indien we ons een beeld willen vormen van de situatie in Friesland in de eerste eeuw na Chr., dan kan dat het beste door historische bronnen uit de Romeinse wereld te raadplegen. De Friezen zelf hebben geen geschreven bronnen nagelaten over gebeurtenissen in deze periode. Het is ook niet bekend of de Friezen zichzelf Friezen noemden of dat die naam hen door de Romeinen is gegeven. We zullen daarom moeten afgaan op wat er over de Friezen verteld wordt door verschillende antieke auteurs, van wie sommigen nooit in het noorden van Europa zijn geweest en anderen in een latere periode hebben geleefd en hun kennis dus hebben opgedaan van eerdere geschiedschrijvers.

De geschiedschrijver Cassius Dio, die leefde in het midden van de tweede eeuw na Chr., beschreef in het Grieks de tocht van de Romeinse legeraanvoerder Drusus. Dit was vermoedelijk het eerste contact tussen Romeinen en Friezen. Hij beschrijft hoe Drusus in het jaar 12 v. Chr. per schip naar het noorden voer, richting de oceaan. In het noordelijk kustgebied onderwierp hij de Friezen en hij voer verder naar het oosten, misschien via de Waddenzee of over de Noordzee. Cassius Dio vertelt dat de Friezen over land meetrokken met Drusus en dat de Friese manschappen te hulp kwamen toen de Romeinse schepen vastliepen. Dit gebeurde mogelijk in de monding van de rivier de Eems.

De eerste kennismaking verliep dus, althans in Romeinse ogen, vriendelijk en zonder enig rumoer. In de jaren daarna zijn de Romeinen vermoedelijk nog een aantal keren via het gebied van de Friezen getrokken. De latere keizer Tiberius trok als legeraanvoerder naar het noorden in de jaren 4 en 5 na Chr. Germanicus, de zoon van Drusus, kwam als legeraanvoerder naar het noorden in de jaren 14 en 15 na Chr. Ook hij maakte contact met de Friezen.

We weten niet hoe de Friezen deze contacten hebben ervaren. Waarschijnlijk vonden de Friezen het Romeinse optreden wel spannend. Mogelijk grepen sommigen de kans om iets van de wereld te zien en trokken zij mee met de Romeinse troepen. Romeinse legeraanvoerders hadden namelijk de gewoonte om van de onderworpen stammen manschappen in dienst

te nemen. Een paar van deze Friezen kennen we van naam, Bassus en Hilarus. Zij zijn beiden in Rome gestorven op respectievelijk 40 en 33 jarige leeftijd. Dat staat op hun grafstenen die werden gevonden in een groot gemeenschappelijk graf in Rome. Daar waren in een immense ondergrondse grafkamer alle leden van de keizerlijke lijfwacht begraven. De twee Friezen zijn waarschijnlijk door Germanicus in dienst genomen in het jaar 15 na Chr.²⁶

De volgende informatie die bekend is over de Friezen dateert uit het jaar AD 28, het jaar voorafgaande aan de datum van het schrijfplankje. Het toeval wil dat we over dat jaar goed geïnformeerd zijn. In dat jaar kwamen de Friezen namelijk in opstand tegen de belasting in runderhuiden die zij aan de Romeinen moesten afdragen. Die belasting was door Drusus opgelegd in 12 v. Chr. Het was kennelijk jaren lang goed gegaan, maar in het jaar 28 na Chr. was de Romein Olennius belast met het innen van de belasting. Olennius had een hoge rang in het Romeinse leger, hij was primipilus. Hij was echter niet bekend met de Friese situatie, want hij had namelijk zulke grote huiden geëist dat de Friezen daaraan niet konden voldoen. Olennius wist niet dat de runderen van de Friezen veel kleiner waren dan de Romeinse runderen. Door deze onterechte eis waren de Friezen in de problemen gekomen. Volgens Tacitus (*Annales* IV 72-73) waren de Friezen in opstand gekomen nadat ze hun vee en hun land hadden verloren en hun vrouwen en kinderen als slaaf hadden verkocht. Klagen hielp niet en dus kwamen de Friezen in opstand. Volgens Tacitus was de opstand terecht, want die was veroorzaakt door Romeinse inheligheid.

De Friezen sloegen de soldaten die de belasting kwamen innen aan het kruis en Olennius vluchtte naar een Romeins kamp, *Castellum Flevum*. De gouverneur van Germania Inferior, Lucus Apronius, stuurde soldaten van het vijfde legioen en manschappen uit hulptroepen en de cavalerie van de Cananefaten naar het Friese gebied. Uiteindelijk hebben zij de rust hersteld. Er waren toen echter wel 900 Romeinen gesneuveld in het bos van de godin Baduhenna en ook hadden 400 Romeinse soldaten zich van het leven beroofd toen zij waren omsingeld in de villa van de veteraan Cruptorix. Ondanks het feit dat er veel Romeinen gesneuveld waren en niet werden begraven zag Keizer Tiberius af van vergelding. Hij verzweeg de verliezen en hij gaf ook niemand opdracht om een oorlog te beginnen. Tacitus (*Annales* IV 74) schreef dat de senatoren in Rome wel wat anders aan hun hoofd hadden dan oneervolle gebeurtenissen in de uiterste gebieden van het Rijk.

Pas twintig jaar later worden de Friezen weer in de geschiedschrijving vermeld. Dat was in het jaar 47 toen generaal Corbulo zich wilde onderscheiden. Hij trok naar het noorden en verkreeg van de Friezen, die sinds hun opstand vijandig waren geweest, krijgsgevangenen en legde

hun wetten op. Dit optreden duurde niet lang, want Tacitus (*Annales* XI 19) beschrijft dat Corbulo in hetzelfde jaar werd teruggeroepen door keizer Claudius. De Friezen werden vanaf dat moment kennelijk niet langer door de Romeinen lastig gevallen.

4 Tolsum in het jaar 29. Archeologische context

Hoewel in de historische bronnen een aantal acties van de Romeinen in het Noorden gedetailleerd wordt vermeld, hebben deze weinig sporen nagelaten. In Noord-Nederland zijn geen grondsporen teruggevonden die kunnen wijzen op Romeinse aanwezigheid. Geen resten van grachten van Romeinse legerkampen of van tijdelijke kampen. De meest noordelijk aangetroffen grondsporen van een Romeinse legerkamp op het vasteland van Europa zijn opgegraven in Velsen, in de provincie Noord-Holland. Toch zijn er in het noorden van Nederland wel degelijk Romeinse vondsten opgegraven die te maken kunnen hebben met Romeinse aanwezigheid in het noorden. Het gaat echter niet om grondsporen maar om Romeinse voorwerpen. Een groot aantal zeer uiteenlopende Romeinse voorwerpen is aangetroffen in de opgraving in de Friese terp Winsum-Bruggeburen. De vraag is echter hoe deze vondsten geïnterpreteerd moeten worden.

In de provincie Noord Holland is bij Velsen een Romeinse vlootbasis opgegraven. Aangenomen wordt dat het kamp in het jaar AD 15 werd opgericht.²⁷ Deze basis wordt geïdentificeerd met *Castellum Flevum*, dat genoemd wordt door Tacitus in zijn beschrijving van de Friese opstand in het jaar 28 na Chr. Tijdens dat oproer werd *Castellum Flevum* belegerd door de Friezen, maar er wordt door Tacitus niet geschreven dat het werd ingenomen. Kennelijk zijn de Friezen vertrokken zonder veel schade aan te richten. Opmerkelijk is dat de vlootbasis in Velsen na de opstand niet werd opgegeven door de Romeinen. In het jaar AD 29, het jaar volgend op de opstand, was de vlootbasis gewoon in gebruik. Dit blijkt uit het feit dat er voor de fundering van de poort ten noorden van een toren in de westwal van fase 2b eiken planken zijn gebruikt die afkomstig waren van een boom die geveld was in het voorjaar of de zomer van het jaar AD 29.²⁸ Er zijn geen sporen van vernieling van de vlootbasis Velsen I en deze werd niet opgegeven in het jaar 28. Mogelijk bleef de basis wel in gebruik tot na het jaar AD 40.²⁹ Hoewel de vlootbasis in Velsen tot nu toe de meest noordelijk aangetroffen resten zijn van een Romeins fort op het vasteland van Europa moet er toch rekening mee gehouden worden dat de Romeinen ook in meer noordelijke streken hebben gebivakkeerd. Een mogelijke kandidaat voor een Romeins 'steunpunt' is de Friese terp Winsum. In het restant van deze terp zijn in 1997 honderden scherven van Romeins aardewerk en andere Romeinse voorwerpen opgegraven. De opgraving werd uitgevoerd door het Groninger Instituut voor Archeologie en vond plaats in de onderste lagen van de

(reeds afgegraven) Friese terp Winsum-Bruggeburen. Behalve Romeinse voorwerpen zijn er ook grondsporen aangetroffen. Deze grondsporen waren echter niet te duiden als resten van een Romeins fort. Het betrof vooral sloten en kuilen. Uit de identificatie van de Romeinse vondsten bleek dat het ging om veel verschillende types Romeins aardewerk, Romeinse munten, bronzen voorwerpen en Romeinse voorwerpen van ander materiaal. Een groot aantal vondsten dateert uit de periode rond het begin van de jaartelling en het begin van de eerste eeuw na Chr.

De scherven van Romeins aardewerk maken duidelijk dat het om een groot aantal verschillende aardewerk vormen gaat. Zoals scherven van amforen, niet alleen voor wijn, maar ook voor olie en voor vissaus. Scherven van borden en bekers van *terra sigillata*, scherven van voorraadpotten en van kruiken. Behalve aardewerkscherven zijn er ook andere Romeinse voorwerpen aangetroffen zoals bijvoorbeeld mantelspelden, een bronzen lamp en een Romeins gewicht.³⁰ Ook zijn er een aantal Romeinse munten opgegraven, zowel zilveren munten als kopergeld en zelfs gehalveerd kopergeld. Deze in tweeën gehakte munten zijn typerend voor een omgeving waar soldaten aanwezig zijn geweest. Er was in die tijd namelijk een gebrek aan kleingeld en munten werden daarom doormidden gehakt. Een Romeinse munt was net zoveel waard als zijn gewicht in metaal, dit in tegenstelling tot de huidige munten.

Een vergelijkbare combinatie van verschillende Romeinse soorten aardewerk wordt uitsluitend aangetroffen in een militaire context. Bij de opgraving van een latrine van de legerbasis op het Kops plateau in Nijmegen is een vergelijkbare combinatie van verschillende soorten Romeins aardewerk gevonden.³¹ Dit legerkamp was de basis waar de aanvoerder van de Romeinse legioenen verbleef. Van daaruit werd verder naar het noorden opgetrokken. Tot nu toe is Romeins aardewerk uit het begin van de eerste eeuw na Chr. in dergelijke hoeveelheden en in zo veel verschillende soorten niet aangetroffen in inheemse nederzettingen die geen militaire functie hadden. Ondanks het feit dat er geen grondsporen zijn aangetroffen die op een Romeins legerkamp wijzen is het toch mogelijk om op grond van de vondsten aan te nemen dat in Winsum Romeinse soldaten aanwezig geweest zijn. De mogelijkheid die werd geopperd³² dat de Romeinse vondsten die in het Noorden, onder andere in Bentumersiel opgegraven zijn, daar zijn aangespoeld na de schipbreuk van Germanicus in het jaar 16, is niet erg geloofwaardig, gezien de grote aantallen voorwerpen in Bentumersiel (en ook in Winsum) en het ontbreken daarvan in andere nederzettingen. Bovendien lagen noch Bentumersiel noch Winsum vlak aan zee.

Het ligt meer voor de hand dat Romeinse soldaten de voorwerpen na hun vertrek hebben achtergelaten in de terp van Winsum. Mogelijk heeft een (kleine groep) soldaten die moest toezien op het innen van de belasting in

de vorm van runderhuiden daar gebivakkeerd. De grondsporen van een, al dan niet tijdelijk, Romeins legerkamp zijn mogelijk reeds verdwenen tijdens het commercieel afgraven van de terpaarde. Toen zijn namelijk ook Romeinse vondsten tevoorschijn gekomen uit de vroege eerste eeuw.³³

De Romeinse vondsten uit Winsum vormen een geval apart, omdat deze waarschijnlijk duiden op Romeinse militaire aanwezigheid aldaar. Er zijn echter ook in andere plaatsen in Noord-Nederland Romeinse vondsten uit de vroege eerste eeuw aangetroffen. Het gaat echter steeds om een enkele vondst en daarom is er geen reden om aan te nemen dat op die plekken Romeinse soldaten hebben gebivakkeerd. Het is moeilijk met zekerheid te zeggen op welke manier deze vondsten daar terecht zijn gekomen. Er kan sprake zijn van een teruggekeerde soldaat die in het Romeinse leger heeft gediend en een aandenken mee terug heeft genomen. Er kan ook sprake zijn van rechtstreekse contacten met het Romeinse leger, dat in die tijd aanwezig was in Noord-Nederland. Maar het is ook mogelijk dat de Romeinse voorwerpen door uitwisseling, als geschenk, of als roofgoed naar Noord-Nederland zijn gekomen. Veel van deze vondsten hebben bovendien geen duidelijke context en dat maakt het nog moeilijker om deze vondsten te interpreteren. De verspreiding van deze vondsten laat zien dat de meeste vondsten afkomstig zijn uit Friese terpen (zie afb. 4).

Deze Romeinse vondsten uit de vroege eerste eeuw zijn belangrijk omdat het niet vaak voorkomt dat Romeinse vondsten uit de vroege eerste eeuw in lokale nederzettingen worden gevonden. De meeste Romeinse vondsten uit deze tijd worden aangetroffen in legerkampen en eventueel in nederzettingen in de nabije omgeving daarvan zoals bijvoorbeeld in Tiel-Passewaaij waar bij de opgraving één Augusteïsche scherf van terra sigillata, Vorm Haltern 8/Conspectus 22/1, is opgegraven.³⁴ Deze plaats ligt aan de Waal, stroomafwaarts 30 km. ten westen van Nijmegen.

Bij de vondsten uit de vroege eerste eeuw in het noorden van Nederland gaat het om olielampjes, scherven van aardewerk (*terra sigillata*) en Romeinse munten.

Drie fragmenten van olielampjes zijn bekend uit de Friese terpen, Hatsum, Blija en Winsum, een vierde is gevonden in het Groningse Wierum.

- 1 Fragment van een Romeins olielampje uit Hatsum, Fries Museum Inv. 50-199 (afb. 9a). Lengte 3,5 cm. De klei is oranje rood, de kleur van terra sigillata, ruw aan de binnenkant en glad aan de buitenkant. De schouder van het lampje wordt gevormd door een brede band met een smalle ribbel. Op de bovenkant van het lampje, de zogenaamde spiegel, zijn nog twee onderbenen met voeten te zien. Het is niet duidelijk aan wie de benen behoren en wat het motief op dit lampje geweest is. Bij de tuit van het lampje is een van de twee brede voluutvormige aanzetten nog aanwezig. Deze zit vast aan de buitenrand van het lampje en liep

Afb. 9a. Terracotta Olielampje uit Hatsum (collectie Fries Museum, Leeuwarden, inv. 50-199) (foto M.C. Galestin)

oorspronkelijk smaller toe naar de tuit van het lampje. Een dergelijke type voluutvormige aanzet geeft aan dat het hier mogelijk gaat om een lampje van het type Loeschke IA. Dergelijke lampjes dateren in de Augusteïsche en Tiberische periode.³⁵

- 2 Fragment van een Romeins olielampje uit Blija, Fries Museum Inv. 28B-176 (afb. 9b). Lengte 10 cm. De klei is grijs van kleur en is met een oranje sliblaag afgewerkt. De schouder bestaat uit een brede en twee smallere ribbels. Op de spiegel van het lampje is een aanvallende Hercules afgebeeld. Hij houdt de knots in de opgeheven rechterhand en over de linkerarm is de leeuwenhuid gedrapeerd. Het ronde vulgat op de spiegel van het lampje zit tussen de benen van de held. Aan de rand zitten twee breed uitstekende voluten die taps toelopen in een smalle tuit waarvan de punt ontbreekt. Het type lampje hoort vermoedelijk tot het type IA van Loeschke, die ook een parallel biedt voor de afbeelding.³⁶ Dit type dateert in de Augusteïsche en Tiberische periode.³⁷
- 3 Fragment van een Romeins olielampje uit Winsum, Fries Museum, Inv. Winsum Bruggeburen 1971-72. Doos 2590. Afmetingen 2,5 x 3,5 cm. De kleur is de oranjerode kleur van terra sigillata. Het kleine fragment betreft een deel van de schouder, van de voluut en van het gat in de tuit. De vorm van de voluut doet vermoeden dat het om een lampje gaat van het type Loeschke IA. Datering: Augusteïsche en Tiberische periode.³⁸

Afb. 9b. Terracotta Olielampje uit Blija (collectie Fries Museum, Leeuwarden, inv. 28B-176) (foto M.C. Galestin)

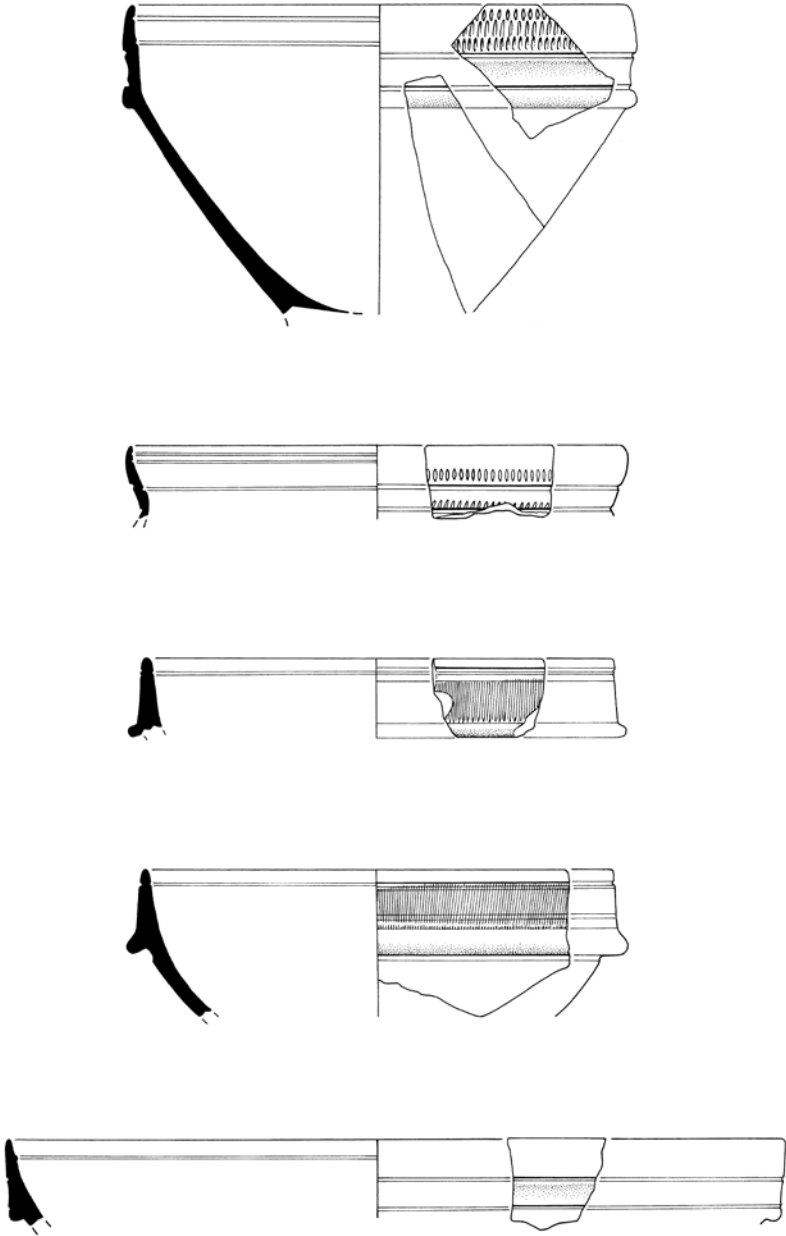
Afb. 9c. Terracotta Olielampje uit Wierum (collectie Rijksmuseum van Oudheden, Leiden, inv. B 1912/2. 533) (foto Rijksmuseum van Oudheden, Leiden)

- 4 Fragment van een Romeins olielampje uit Wierum in Groningen.³⁹ Leiden, Museum van Oudheden Inv. B 1912/2. 533 (afb. 9c). Lengte circa 10 cm. De klei is lichtgrijs van kleur en de slib is oranje bruin van kleur met donkerbruine vlekken. De schouder heeft drie ribbels en op de spiegel is een Victoria afgebeeld met een rond schild. Aan de rand zitten twee voluten en de tuit is hoekig. Het lampje hoort tot het type Loeschke IA en dateert in de Augusteïsche en Tiberische periode. Vergelijkbare lampjes zijn gevonden in Xanten en in Nijmegen.⁴⁰

Alle olielampjes dateren in de vroege eerste eeuw na Chr. Vergelijkbare olielampjes zijn bekend uit Romeinse legerkampen zoals Haltern en Xanten⁴¹ in Duitsland, en Nijmegen en Velsen in Nederland. Uit de opgravingen in nederzettingen van de lokale bevolking in de Romeinse tijd in Nederland zijn mij geen olielampjes uit deze periode bekend. Omdat dergelijke lampjes uit militaire contexten bekend zijn, is het opmerkelijk dat in Friesland meerdere van dergelijke lampjes bekend zijn, uit Hatsum, Blija en Winsum en natuurlijk het exemplaar uit Tolsum.

Van de *terra sigillata* scherven uit de vroege eerste eeuw, afkomstig uit Noord-Nederland (afb. 10), gaat het (afgezien van de scherven uit het Friese Winsum) om exemplaren uit Oostergo in Friesland en twee uit Drenthe.

Bilgaard, 14k-33. Fragment van de rand van een terra sigillata kom, type Haltern 8 / Consp. 22. Vergelijk een exemplaar uit Velsen.⁴²

Afb. 10. Terra sigillata uit de eerste eeuw, afkomstig uit verschillende terpen in Friesland. Van boven naar beneden: Bilgaard 14k-33; Cornjum 20-215; Cornjum 120-125; Cornjum 120-293; Ferwerd 101-1406. Schaal 1:2. (© Rijksuniversiteit Groningen, Groninger Instituut voor Archeologie, tekening M. A. Los-Weijns).

Cornjum, kerkterp, 20-215. Fragment van een terra sigillata kom van het type Haltern 8 / Consp. 22. Diam. 12 cm.

Cornjum, Dekamaterp, 120-125. Fragment van de rand van een terra sigillata kom van het type Drag 24/25. Diam. 11.5 cm. Vergelijk een kom uit Velsen (Bosman, 1997: afb. 6.32,1).⁴³

Cornjum, Dekamaterp, 120-293. Fragment van de rand van een terra sigillata kom van het type Drag 24/25. Diam. 11.5 cm. Het fragment is bijna identiek met het voorgaande fragment. Toch wijzen zowel een miniem verschil in de decoratie en een verschil in de kleur van de klei op twee verschillende exemplaren van een kom van dezelfde vorm.

Ferwerd, 101-1406. Fragment van de rand van een terra sigillata bord. Het bord hoort tot het type Drag 15/17. Diam. 19 cm. Vergelijkbare borden zijn gevonden in Velsen.⁴⁴

Midlaren, scherf van een bord van het type Haltern 2 / Consp. 18. Deze vorm dateert in het begin van de eerste eeuw.⁴⁵

Bargeroosterveld, scherf van een bord van het type Ha 1/Service Ic, gedateerd in de vroege eerste eeuw.⁴⁶

Zoals reeds is gezegd worden scherven van Romeins aardewerk uit de vroege eerste eeuw niet vaak in niet-militaire nederzettingen aangetroffen. Waar dat wel zo is liggen die nederzettingen vaak in de omgeving van de Romeinse legerkampen. De enige vondst met een context die iets meer houvast biedt is de scherf uit Bargeroosterveld in Drenthe. In deze plaats werd in 1933 vermoedelijk een graf uit de Romeinse tijd aangetroffen met daarin een aantal vroeg-Romeinse vondsten waaronder de scherf van terra sigillata en fragmenten van Romeinse wapenrusting. Het graf wordt toegeschreven aan een soldaat die was teruggekeerd uit het Romeinse leger. De vondsten dateren in de Augusteïsche of Tiberische tijd.⁴⁷ Deze vondst in Drenthe is uniek in Noord-Nederland, er zijn geen andere contexten die zo sterk wijzen op teruggekeerde soldaten. Toch is het zeker dat Germanen in het Romeinse leger hebben gediend. Bij de bespreking van de historische bronnen werd de veteraan Cruptorix al genoemd en ook de twee Friezen, Bassus en Hilarus, die in Rome in de keizerlijke lijfwacht hebben gediend, werden daar vermeld.

Ook Romeinse munten uit de tijd van de keizers Augustus en Tiberius zijn bekend uit een aantal plaatsen in Noord-Nederland. Vooral schatvondsten zijn belangrijk, omdat de vondst van één munt op zichzelf niet veel zegt. Munten kunnen lang in omloop zijn geweest. Indien er echter een aantal munten bij elkaar gevonden wordt, een zogenaamde muntschat, is de datering van de munten wel veelzeggend, omdat het vaak gaat om een groep munten die in dezelfde periode dateren. Muntschatten uit de vroege eerste eeuw zijn bekend uit Fyns in Friesland, uit Zoutkamp in Groningen en uit de plaatsen Onna in de Kop van Overijssel en De Krim in Drenthe.⁴⁸

Voor deze muntschatten uit Noord-Nederland kunnen verschillende verklaringen gegeven worden. De munten kunnen door Romeinse soldaten in de grond zijn gedeponneerd, maar ook Friezen kunnen de munten hebben begraven. Van de muntschat uit Fyns is bekend dat deze afkomstig is uit een terp. Dat kan betekenen dat een inwoner van die terp het Romeinse geld heeft begraven. Hij kan het geld gekregen hebben via transacties met Romeinen, maar hij kan ook als soldaat in Romeinse dienst zijn geweest.

De vroeg-Romeinse vondsten in Noord-Nederland (zie afb. 4) zijn vooral aangetroffen in het Friese terpengebied. De terpen Blija, Ferwerd, Bilgaard en Cornjum liggen in Oostergo; in Westergo liggen de terpen Winsum, Hatsum, Fyns en Tolsum dicht bij elkaar. Uit al deze terpen is vroeg-Romeins materiaal tevoorschijn gekomen. Het is waarschijnlijk dat deze vondsten te maken hebben met de aanwezigheid van Romeinse soldaten in Winsum in het begin van de eerste eeuw na Chr.

5 *Terug naar Tolsum*

Bij de bespreking van de historische bronnen is duidelijk geworden dat het Romeinse leger in de periode na het eerste contact in het jaar 12 v.Chr. regelmatig contacten heeft gehad met de Friezen. Ook de Varus slag in het jaar 9 toen de Germanen in het Teutoburgerwoud twee legioenen lieten verdwijnen heeft daarin geen verandering gebracht. De Romeinen bleven naar gebieden ten noorden van de Rijn komen. Zelfs de Friese opstand in AD 28 heeft niet tot gevolg gehad dat de Romeinen hun basis in Velsen hebben opgegeven. In tegendeel, Romeinse soldaten waren daar in het jaar 29 actief.

Zoals in het voorgaande reeds is opgemerkt wijzen ook de archeologische gegevens uit Noord-Nederland op contacten met de Romeinen vanaf de vroege eerste eeuw. Sommige vondsten wijzen zelfs op aanwezigheid van Romeinse soldaten. De vele Romeinse vondsten die gevonden zijn in Winsum wijzen op de aanwezigheid van Romeinse soldaten. Voor de Romeinse vondsten uit de terpen in de nabije omgeving van Winsum kan dat niet worden aangenomen. Deze voorwerpen kunnen ook via Romeinse soldaten die in Winsum aanwezig waren in andere terpen zijn gekomen. Ook is het mogelijk dat naar huis teruggekeerde soldaten Romeinse voorwerpen hebben meegenomen. Bovendien kunnen er vele andere mogelijkheden van contact met de Romeinen geweest zijn.

Het is mogelijk dat de vroegste Romeinse vondsten uit de terp Tolsum, het schrijfplankje en het olielampje, het gevolg zijn van rechtstreekse contacten met de Romeinen. Beide vondsten dateren in de vroege eerste eeuw toen Romeinse soldaten in Winsum aanwezig waren. Beide vondsten zijn ook in die tijd naar Tolsum gekomen, ze zijn afkomstig uit de onderste

lagen van de terp. Romeinse voorwerpen uit die tijd zijn vooral bekend uit militaire contexten. Dit alles maakt aannemelijk dat beide vondsten afkomstig zijn van contacten van de lokale bewoners met de Romeinse soldaten in het nabijgelegen Winsum.

Het feit dat een deel van het contract in Tolsum is teruggevonden kan erop wijzen dat bij deze overeenkomst een bewoner van de terp Groot Tolsum betrokken was. Nadat de overeenkomst was nagekomen kan het contract zijn overhandigd als bewijs van aflossing van de schuld. Volgens M. Speidel werd de tekst dan ook vaak doorgekrast.⁴⁹

Het is dus mogelijk dat in Winsum of in Tolsum een juridisch contract is opgesteld. Het feit dat er in het gebied ten noorden van de Rijn geen stad of legerkamp was waar juridische zaken konden worden afgehandeld hoeft geen beletsel te zijn om dit document aan Friesland toe te schrijven. Bovendien was het in de Romeinse wereld niet ongebruikelijk om ver te moeten reizen om je rechten te bepleiten. Volgens Tacitus (*Annales* XIII 54) zijn de twee Friese koningen, Verritus en Malorix, naar Rome gegaan om daar bij keizer Nero hun aanspraak op een gebied ten noorden van de Rijn te bepleiten.

Het contract was opgemaakt in de maand februari, in de winter. In deze periode waren de legioenen in hun winterkwartier. Het zoute water van het Flevomeer, nadien de Zuiderzee, zal alleen bij strenge winters zijn dichtgevroren. Dat kwam aan het einde van de zeventiende eeuw een keer in de zes jaar voor.⁵⁰ De Romeinen waren dus vanuit hun winterkamp, waarschijnlijk Xanten, met een kleine groep soldaten naar het noorden gevaren. Ze waren uitgestuurd om bepaalde zaken te regelen en daarbij behartigden ze ook hun eigen zaakjes.

In de tekst op het schrijfplankje wordt de naam genoemd van de plaats waar het is afgesloten. De naam is moeilijk te ontcijferen omdat niet alle letters goed leesbaar zijn. Er staat zo iets als *Giricaemium*. De ligging van deze plaats is niet bekend en het is bijna onmogelijk om de plaats te lokaliseren. Het is echter wel duidelijk dat het niet een van de bekende plaatsen is uit de eerste eeuw in de omgeving van het vijfde legioen. De belangrijke plaatsen uit die tijd zijn Xanten (*Castra Vetera*), Nijmegen (*Noviomagus*), Vechten (*Fectio*), Meinerswijk (*Castra Herculis*) en Velsen. Van de meeste legerplaatsen is de antieke naam bekend, al is de identificatie van Velsen met Castellum Flevum niet zeker. Een legerkamp zal naar verwacht met *castra* of *hiberna* worden aangeduid zoals in de schrijftafeltjes van Vindonissa, in Zwitserland.⁵¹ Dan blijven alleen andere plaatsen over. Van de andere plaatsen uit de vroege eerste eeuw in het gebied tussen Xanten en Noord-Nederland heeft alleen Winsum veel Romeinse voorwerpen uit de vroege eerste eeuw. Deze plaats ligt bovendien vlak bij Tolsum.

Waar het contract dan ook is afgesloten, ook de personen die daarbij aanwezig waren maken dit contract interessant.

Afb. 11. Graffito met de letters BATAVI (naar Bosman, *Culturele vondstmateriaal*, Fig. 5.13,1)

Titus Cassius, tribuun van Legio V

Als eerste Titus Cassius, tribuun van Legio V. Dit legioen was in Xanten gelegerd.⁵² Een graffito op een terra sigillata cup Drag 24, opgegraven in Velsen, zou mogelijk naar Legio V Alaudae verwijzen.⁵³ Op grond van een graffito >LIICV, (centurio) LEG(ionis) V [Alaudae] op een wandfragment van een kruik uit Arnhem-Meinerswijk (*Castra Herculis*) wordt aangenomen dat daar mogelijk soldaten van het 5de legioen gelegerd waren (de graffito kan echter op verschillende manieren gelezen worden).⁵⁴

Miunnio van de eenheid van de Bataven

Verder was een zekere Miunnio, uit de eenheid van de Bataven, aanwezig. Uit de vroege eerste eeuw was tot nu toe nog geen eenheid van de Bataven bekend. Daarvan zijn pas uit later tijd voorbeelden bekend. Er is echter in Velsen een graffito op de wand van een terra sigillata bord gevonden met de tekst BATAVI (afb. 11). Het is mogelijk dat deze graffito uit Velsen naar de eenheid van de Bataven verwijst die in het schrijflankje wordt vermeld. De graffito is helaas niet in context gevonden en daarmee is de preciese datering niet zeker.⁵⁵

Quadratus, de tolk

Quadratus was de naam van de tussenpersoon of tolk. Hij heeft het document niet ondertekend maar hij kan bijvoorbeeld geholpen hebben bij problemen met de taal.

De twee slaven: Caturix en ...carus

Er waren ook twee slaven van Iulia Secunda. Een van hen, Caturix, heeft als

Afb. 12. Relief met een slagerswinkel waar een vrouw met schrijfplankjes de boekhouding doet (Skulpturensammlung, Staatliche Kunstsammlungen Dresden, Fotografie)

getuige getekend. De andere slaaf was partij in het contract, zijn naam staat als eerste geschreven, linksboven op het schrijftafeltje. De tekst begint met de letters *carus*. Vermoedelijk stond de eerste helft van zijn naam op het voorafgaande plankje en mogelijk was zijn complete naam Androcarus, zie het artikel van Bowman, Tomlin & Worp. Het is mogelijk dat hij handelde in opdracht van Iulia Secunda, de eigenaresse van de twee slaven.

Iulia Secunda

Iulia Secunda was zelf vermoedelijk niet aanwezig bij het sluiten van de overeenkomst. Toch was zij op de achtergrond aanwezig, via haar twee slaven. Waarschijnlijk was zij achtergebleven in Xanten, in het winterkamp. Het was niet ongebruikelijk dat Romeinse officieren hun vrouw meenamen tijdens hun verblijf in het leger. De aanwezigheid van vrouwen in het Romeinse leger wordt ook aangetoond door documenten. Eén daarvan is een briefje waarin een echtgenote van een officier een vriendin van haar, echtgenote van een andere officier in een ander kamp, uitnodigt om op haar verjaarspartij aanwezig te zijn. Het briefje is grotendeels door een scriba (een schrijver) geschreven, maar de laatste zin heeft Claudia Severa zelf geschreven.⁵⁶

Ook van andere vrouwen in het Romeinse Rijk wordt aangenomen dat zij zelf de schrijfkunst machtig waren. De vrouw in de sarcofaag van Simpelveld, gedateerd in de derde eeuw, was in het bezit van een schrijfstift van ijzer ingelegd met zilverdraad.⁵⁷ Daarnaast is er een aantal afbeeldingen waarop vrouwen staan met een schrijfplankje en een schrijfstift. Op een reliëf met het interieur van een slagerij zien we een zittende vrouw afgebeeld. Zij is bezig iets in een wastafeltje op te schrijven, vermoedelijk houdt zij de financiën bij (afb. 12).

Afb. 13. Fresco uit Pompeii. Detail uit een muurschildering van een vrouw met een stilus en schrijfplankjes (collectie Nationaal Archeologisch Museum, Napels)

Twee beroemde wandschilderingen in Pompeii tonen ook een vrouw met schrijfplankjes en een stilus. De ene vrouw wordt wel eens vergeleken met de beroemde dichteres Sappho die een gedicht schrijft, maar waarschijnlijk is zij een welgestelde dame uit Pompeii (afb. 13). De andere vrouw is samen met haar man afgebeeld (afb. 14). Aangenomen wordt dat beide vrouwen hun rijkdom en ontwikkeling willen benadrukken.⁵⁸ Het is volgens mij echter ook mogelijk dat de tweede vrouw de financiën beheert voor haar man, net zoals de vrouw in de slagerswinkel. Romeinse vrouwen wilden niet alleen hun rijkdom en ontwikkeling benadrukken, maar ook hun rol in het economische of culturele leven. Dat kon worden uitgedrukt door zich met schrijfstift of schrijfplankje te laten afbeelden.

De grote onbekende

De meest interessante persoon is misschien wel de persoon die volgens de overeenkomst iets verschuldigd was. We weten niet wat deze persoon verschuldigd was aan de Romeinse slaaf. Ging het om geld of om andere zaken? Helaas kennen we ook zijn naam niet omdat die niet genoemd

Afb. 14. Fresco uit Pompeii. Muurschildering van een vrouw met stilus en schrijfflankje, en haar echtgenoot (collectie Nationaal Archeologisch Museum, Napels)

wordt in dit deel van het contract. Daarom is het ook niet duidelijk of hij (of zij) een lokale, Friese, naam had of een Romeinse naam.

6 *Samenvatting*

Het schrijflankje uit de Friese terp 'Groot Tolsum' is na bijna honderd jaar ten slotte ontcijferd. De tekst blijkt een contract te zijn over een schuldbekentenis die is afgesloten in het jaar AD 29, in een tot nu toe onbekende plaats. Het schrijflankje is het middelste deel van de drie schrijflankjes waaruit het contract heeft bestaan.

De naam van de plaats die in het contract wordt genoemd zou mogelijk de Romeinse naam voor de terp Winsum kunnen zijn. De aanwezigheid van Romeinse soldaten in het jaar 29 hoeft geen verbazing te wekken. Een jaar na de Fries opstand waren er nog steeds Romeinse soldaten in het gebied ten noorden van de Rijn actief. Dit blijkt onder andere uit de preciese datering van hout dat is gebruikt bij herbouw in de Romeinse vlootbasis in Velsen in het voorjaar of de zomer van datzelfde jaar. Mogelijk verwijst het woord Batavi op een scherf die in Velsen is gevonden naar dezelfde eenheid van Bataven die genoemd wordt in de tekst op het schrijflankje.

Het contract dateert in de maand februari. Ondanks of dankzij de winterperiode was het voor Romeinse soldaten kennelijk de moeite waard om naar Friesland te komen. Mogelijk vormde een tocht naar het noorden een productieve of zelfs lucratieve onderbreking van de lange periode in het winterkamp.

Het schrijflankje van Tolsum is een schuldbekentenis. Een dergelijk contract kan overal in de Romeinse wereld gesloten zijn. De vermelding van het vijfde legioen en van een Bataafse eenheid maakt het echter zeer waarschijnlijk dat dit contract thuishoort in het gebied dat in de invloedssfeer valt van dit legioen. Het kan niet uitgesloten worden dat het contract meegenomen is door een teruggekeerde soldaat die in het Romeinse leger heeft gediend. Hoewel niet met zekerheid kan worden gezegd dat de terp 'Groot Tolsum' de primaire context is van het schrijflankje, is dit gezien de andere vondsten in de nabije omgeving goed mogelijk. De vele Romeinse vondsten uit het Friese Winsum vormen een aanwijzing dat daar Romeinse soldaten hebben gebivakkeerd. Deze terp ligt niet ver van de terp 'Groot Tolsum'.

Gebruikte literatuur

Arjaans, J., 'Terpafgravingen in Friesland', in: *Jaarverslagen van de Vereniging voor Terpenonderzoek* 75 (1991), pp. 45-55.

Boekel, G.M.E.C. van, 'Roman Terracotta Figurines and Masks from the Netherlands', in: *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 33 (1983), pp. 197-359.

- Boeles, P.C.J.A., 'De vondsten uit de terp "Groot Tolsum". De invoer van terra sigillata in Friesland', in: *De Vrije Fries* 25 (1917), pp. 102-125.
- Bosman, A.V.A.J., *Het culturele vondstmateriaal van de vroeg-Romeinse versterking Velsen 1*. S.n., s.l. 1997 (Proefschrift Universiteit van Amsterdam).
- Bosman, A.V.A.J., & M. de Weerd, 'Velsen: The 1997 Excavations in the Early Roman Base and a Reappraisal of the Post-Kalkriese Velsen/Vechten Dating Evidence', in: F. Vermeulen, K. Sas & W. Dhaeze (eds), *Archaeology in Confrontation, Aspects of Roman Military Presence in the Northwest. Studies in honour of Prof. em. Hugo Thoen*. Ghent University, Archaeological Reports Gent University 2 (2004), pp. 31-62.
- Bowman, A.K., *Life and Letters on the Roman Frontier. Vindolanda and its People*. British Museum Press, London 1994.
- Bowman, A.K., & R.S.O. Tomlin & K.A. Worp, 'Emptio bovis Frisica: the "Frisian ox sale" reconsidered', in: *Journal of Roman Studies* 99 (2009), pp. 156-70.
- Buisman, J., & A.F.V. van Engelen, *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen. Deel 5: 1675-1750*. Van Wijnen, Franeker 2006.
- Camodeca, C., *Tabulae Pompeianae Sulpiciorum. Edizione critica dell'archivio puteolano dei Sulpicii*. Edizioni Quasar, Rome 1999.
- Detten, D. Von, 'Die Überreste der augusteischen und tiberischen Legionslager von Vetera I auf den Fürstenberg bei Xanten', in: J.-S. Kühlborn, *Germaniam pacavi – Germanien habe ich befriedet. Archäologische Stätten augusteischer Okkupation*. Westfälisches Museum für Archäologie & Amt für Bodendenkmalpflege, Münster 1995, pp. 59-77.
- Enckevort, H. van, & K. Zee (eds.), *Het Kops Plateau. Prehistorische grafheuvels en een Romeinse legerplaats in Nijmegen*. Uitgeverij Uniepers, Abcoude 1996.
- Galestin, M.C., 'Bewoningsgeschiedenis', in: M.C. Galestin & T.B. Volkers, *Terpen en terpvondsten in Friesland. Deel I: Bewoningsgeschiedenis en concordantie op de terpenboeken*. Archeologisch Centrum, Groningen 1992, pp. 3-38.
- Galestin, M.C., 'A new Mars from the Netherlands', in: J. Romke (ed.), *Akten der 10. Internationalen Tagung über antike Bronzen, Freiburg 18.-22. Juli 1988*. (Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg, 45) Konrad Theiss, Stuttgart 1994, pp. 155-159.
- Galestin, M.C., 'Winsum-Bruggeburen, first report on the excavation. An early Roman outpost among the Frisians? Part one: The Roman coins', in: *Palaeohistoria* 41/42 (1999/2000), pp. 225-235.
- Galestin, M.C., 'The Simpelveld Sarcophagus: a unique monument in a provincial context', in: T.A.S.M. Panhuysen (Hrsg.), *Die Maastrichter Akten des 5. Internationalen Kolloquiums über das provinzialrömische Kunstschaffen, im Rahmen des CSIR: Typologie, Ikonographie und soziale Hintergründe der provinzialen Grabdenkmäler und Wege der ikonographischen Einwirkung, Maastricht 29 Mai bis 1. Juni 1997*. Stichting Willem Goossens, Maastricht 2001, pp. 63-76.
- Galestin, M.C., 'Winsum-Bruggeburen, second report on the excavation. The Roman pottery', in: *Palaeohistoria* 43/44 (2001/2002), pp. 435-467
- Galestin, M.C., 'Winsum-Bruggeburen, third report on the excavation. Bronze and other Roman finds', in: *Palaeohistoria* 43/44 (2001/2002), pp. 469-482.

- Galestin, M.C., 'Frisii and Frisiavones', in: *Palaeohistoria* 49/50 (2007/2008), pp. 687-708.
- Galestin, M.C., 'Romeinse handel in Friese terp', in: K. Huisman e.a. (red.), *Diggelgoud. 25 jaar Argeologysk Wurkferbân: archeologisch onderzoek in Fryslân*. Fryske Akademy / Afûk, Ljouwert 2008, pp. 121-126.
- Galestin, M.C., 'Importaardewerk uit de eerste eeuwen na Christus: aanwijzingen voor contacten met het Romeinse rijk', in: J.A.W. Nicolay (red.), *Opgravingen bij Midlaren. 5000 jaar wonen tussen Hondsrug en Hunzedal. Deel 1*. (Groningen archaeological studies, 7/1) Barkhuis & University of Groningen, University Library, Groningen 2008, pp. 325-346.
- Giffen, A.E. van, *Die Fauna der Wurten*. (Onderzoekingen Zoölogisch Laboratorium der Rijksuniversiteit Groningen, 3) E.J. Brill, Leiden 1913.
- Halbertsma, H., *Terpen tussen Vlie en Eems, een geografisch-historische benadering*. 2 volumes. J.B. Wolters, Groningen 1963.
- Hanel, N., 'Überlegungen zum Beginn der römischen Besetzung auf dem Fürstenberg bei Xanten', in: [R. Afkamp & S. Berke (Hrsg.)], *Die römische Okkupation nördlich der Alpen zur Zeit des Augustus. Kolloquium Bergkamen 1989 Vorträge*. (Bodenaltertümer Westfalens, 26) Aschendorff, Münster (1991), pp. 25-31.
- Heeren, S., *Opgravingen bij Tiel-Passewaaij 1. De nederzetting aan de Passewaaijse Hogeweg*. (Zuidnederlandse Archeologische Rapporten, 29). Archeologisch Centrum Vrije Universiteit & Hendrik Brunsting Stichting, Amsterdam 2006.
- Hemelrijk, E.A., *Matrona docta: educated women in the Roman élite from Cornelia to Julia Domna*, (Routledge Classical Monographs) Routledge, London and New York 1999.
- Kehne, P., 'Zur Strategie und Logistik römischer Vorstöße in die Germania: Die Tiberiusfeldzüge der Jahre 4 und 5 n. Chr.', in: J.-S. Kühnborn, A. Becker, A. Stuppner et al. (ed.), *Rom auf dem Weg nach Germanien: Geostrategie, Vormarschstrassen und Logistik. Internationales Kolloquium in Delbrück-Anreppen vom 4. bis 6. November 2004*. (Bodenaltertümer Westfalens, 45) Philipp von Zabern, Mainz (2008), pp. 253-301.
- Loeschke, S., *Lampen aus Vindonissa*. Beer & Cie, Zürich 1919.
- Meyer, E.A., *Legitimacy and Law in the Roman world. 'Tabulae' in Roman belief and practice*. Cambridge University Press, Cambridge 2004.
- Sande, W.A.B. van der, 'Een vroeg-Romeins ruitergraf uit Zuidoost-Drenthe', in: *Palaeohistoria* 45/46 (2003/2004), pp. 347-362.
- Schauerte, G., *Terrakotten mütterlicher Gottheiten. Formen und Werkstätten rheinischer und gallischer Tonstatuetten der römischen Kaiserzeit*. (Beihefte der Bonner Jahrbücher, 45) Rheinland-Verlag, Köln & Rudolf Habelt, Bonn 1985.
- Simon, H.-G., 'Die Funde aus den frühkaiserzeitlichen Lagern von Rödgen, Friedberg und Bad Nauheim', in: H. Schönberger & H.-G. Simon, *Römerlager Rödgen*. (Limesforschungen: Studien zur Organisation der römischen Reichgrenze an Rhein und Donau, 15) Gebr. Mann Verlag, Berlin 1976, pp. 51-264.
- Speidel, M.A., *Die römischen Schreiftafeln von Vindonissa: lateinische Texte des militärischen Alltags und ihre geschichtliche Bedeutung*. (Veröffentlichungen der Gesellschaft Pro Vindonissa, 12) Gesellschaft Pro Vindonissa, Brugg 1996.
- Taayke, E., 'Die einheimische Keramik der nördlichen Niederlande, 600 v. Chr. bis 300

- n. Chr., Teil 1: Westergo (Friesland), in: *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 40 (1990), pp. 101-222.
- Vegas, M., *Novaesium II. Die römischen Lampen von Neuss*. (Limesforschungen: Studien zur Organisation der römischen Reichsgrenze an Rhein und Donau, 7) Verlag Gebr. Mann, Berlin 1966.
- Vin, J.P.A. van der, *Die Fundmünzen der römischen Zeit in den Niederlanden. Abteilung I: Provinz Friesland*. Gebr. Mann Verlag, Berlin 1992.
- Vin, J.P.A. van der, *Die Fundmünzen der römischen Zeit in den Niederlanden. Abteilung II: Provinzen Groningen, Drenthe, Overijssel, Flevoland*. Berlin, Gebr. Mann Verlag, Berlin 1996.
- Volkers, T.B., 'Terra Sigillata aus den friesischen Wurten in den Niederlanden', in: *Germania* 69 (1991), pp. 176-185.
- Willems, W.J.H., 'Romans and Batavians. A regional study in the Dutch Eastern River Area, II', in: *Berichten van de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek* 34 (1984), p. 39-331.
- Zadoks-Josephus Jitta A.N., W.J.Th. Peters & W.A. van Es, *Roman Bronze Statuettes from the Netherlands I. Statuettes Found North of the Limes*. (Scripta archaeologica groningenana, 1) Wolters-Noordhoff, Groningen 1967.

Noten

- 1 Galestin, 'Romeinse handel'.
- 2 Camodeca, *Tabulae Pompeianae Sulpiciorum*, 31; Speidel, *Die römischen Schreibtafeln von Vindonissa*; Meyer, *Legitimacy and Law*.
- 3 Bowman, Tomlin & Worp, 'Emptio bovis Frisica', 168.
- 4 Camodeca, *Tabulae Pompeianae Sulpiciorum*, 527-532, Nr. 45.
- 5 Galestin, 'Winsum-Bruggeburen, first report', 225-227.
- 6 Halbertsma, *Terpen tussen Vlie en Eems*, 24-26.
- 7 Arjaans, 'Terpafgravingen in Friesland', 45-46.
- 8 Galestin, 'Winsum-Bruggeburen, first report', 227.
- 9 Boeles, 'De vondsten uit de terp "Groot Tolsum"', 102.
- 10 Boeles, 'De vondsten uit de terp "Groot Tolsum"', 103.
- 11 Taayke, 'Die einheimische Keramik', 211, nr. 66.
- 12 Taayke, 'Die einheimische Keramik', 171 en 184.
- 13 Boeles, 'De vondsten uit de terp "Groot Tolsum"', 104.
- 14 Galestin, 'Bewoningsgeschiedenis', 36.
- 15 Volkers, 'Terra Sigillata', 184-185.
- 16 Boeles, 'De vondsten uit de terp "Groot Tolsum"', 119, nrs. 4-5.
- 17 Loeschke, *Lampen aus Vindonissa*, 212-213.
- 18 Hanel, 'Überlegungen zum Beginn', in: 28.
- 19 Vegas *Novaesium II*, 72-74.
- 20 Van Boekel, 'Roman Terracotta Figurines', 342.
- 21 Schauerte, *Terrakotten mütterlicher Gottheiten*, 211, Nr. 363; Van Boekel, 'Roman Terracotta Figurines', 342-343.

- 22 Schauerte, *Terrakotten mütterlicher Gottheiten*, 210, en 57 en 34.
23 Schauerte, *Terrakotten mütterlicher Gottheiten*, 58, Fig. 9.
24 Zadoks-Josephus Jitta, Peters & Van Es, *Roman Bronze Statuettes*, 44-47, Nr. 18.
25 Galestin, 'A new Mars from the Netherlands', 155-159.
26 Galestin, 'Frisii and Frisiavones', 695.
27 Bosman & De Weerd, 'Velsen: The 1997 Excavations', 52-53.
28 Bosman, *Het culturele vondstmateriaal*, 25-26.
29 Bosman & De Weerd, 'Velsen: The 1997 Excavations', 52-53. 54.
30 Galestin, 'Winsum-Bruggeburen, first report'; Galestin, 'Winsum-Bruggeburen, second report'; Galestin, 'Winsum-Bruggeburen, third report'.
31 Van Enckevort & Zee, *Het Kops Plateau*, 53.
32 Kehne, 'Zur Strategie und Logistik', 268-269 noot 131.
33 Galestin, 'Winsum-Bruggeburen, first report', 227-228.
34 Heeren, *Opgravingen bij Tiel-Passewaaij*, 103, fig. 8.9.
35 Vegas *Novaesium II*, 72-74.
36 Loeschke, *Lampen aus Vindonissa*, 421, Nr. 718.
37 Vegas *Novaesium II*, 72-74.
38 Vegas *Novaesium II*, 72-74.
39 Van Giffen, *Die Fauna der Wurten*, 163, Abb. 7 en Tafel III, 7.
40 Simon, 'Die Funde aus den frühkaiserzeitlichen Lagern', nr. 215 en Pl 47,215.
41 Von Detten, 'Die Überreste', 71, Fig. 4.
42 Bosman, *Het culturele vondstmateriaal*, Fig. 6.31,2.
43 Bosman, *Het culturele vondstmateriaal*, Fig. 6.29,11.
44 Bosman, *Het culturele vondstmateriaal*, 6.28,5-7.
45 Galestin, 'Importaardewerk', 329, Fig. 16.2 en Pl. 16.1.
46 Van der Sande, 'Een vroeg-Romeins ruitergraf', 352, fig. 3.3.
47 Van der Sande, 'Een vroeg-Romeins ruitergraf', 358.
48 Van der Vin, *Die Fundmünzen. Abt. I.*, nr. 86 (Fyns); Van der Vin, *Die Fundmünzen. Abt. II.*, nrs. 1098 (Zoutkamp), 3028 (Onna) en 2035 (De Krim).
49 Speidel, *Die römischen Schreibtafeln von Vindonissa*, 100-101.
50 Buisman & Van Engelen, *Duizend jaar weer*, V, 861, Bijlage 7.
51 Speidel, *Die römischen Schreibtafeln von Vindonissa*, 98 en 102.
52 Hanel, 'Überlegungen zum Beginn', 25-31.
53 Bosman, *Het culturele vondstmateriaal*, 80; Bosman & De Weerd, 'Velsen: The 1997 Excavations', 33.
54 Willems, 'Romans and Batavians', 174, nr. 7 en Fig. 98.
55 Bosman, *Het culturele vondstmateriaal*, 79-80 en Fig. 5.13,1.
56 Bowman, *Life and Letters on the Roman Frontier*, 88.
57 Galestin, 'The Simpelveld Sarcophagus', Fig. 4.
58 Hemelrijk, *Matrona docta*, 73-75.